

Rustam DUSHANOV,
IV Akademiyasi dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

O'zMU professori D.Muxamedova taqrizi asosida

JINOIY XULQ VA UNI YUZAGA KELTIRUVCHI IJTIMOY PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada jinoiy xulq va uni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar borasidagi fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: jinoiy xulq, anglangan va anglanmagan mayllar, qadriyatlar tizimi, axloqiy yo'nalganlik, xatti-harakatning umumlashgan usullari, ruhiy og'ish holatlari, jinoiy xatti-harakat, shaxs ruhiy-irodaviy holati, faol mudofaa refleksi.

ПРЕСТУПНОЕ ПОВЕДЕНИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ ЕГО

Аннотация

В данной статье представлены мнения о преступном поведении и вызывающих его социально-психологических факторах.

Ключевые слова: преступное поведение, сознательные и неосознанные наклонности, система ценностей, нравственная направленность, обобщенные способы поведения, случаи психической девиации, преступное поведение, психико-волевое состояние личности, активно-оборонительный рефлекс.

CRIMINAL BEHAVIOR AND SOCIAL PSYCHOLOGICAL FACTORS CAUSING IT

Annotation

This article presents opinions about criminal behavior and the socio-psychological factors that cause it.

Keywords: criminal behavior, conscious and unconscious inclinations, system of values, moral orientation, generalized ways of behavior, cases of mental deviation, criminal behavior, mental-volitional state of the individual, active-defensive reflex.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizning tinchligi, osoyishtaligini ta'minlash, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashish, jamiyatimizda adolat hamda qonun ustuvorligiga erishish nafaqat huquqni muxofaza qiluvchi organlari xodimlari balki, har bir fuqaroning muqaddas burchidir.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar Vatan himoyasi, yurt tinchligi hamda davlat kelajagi uchun jonkuyar, olijanob, fidoyi, o'z xizmat burchini sidqidildan bajaradigan vijdonli xodimlarni tarbiyalab yetishtirish vazifasini qo'ymoqda.

Shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, «Oldimizda yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va boshqa turli sohalarida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha murakkab vazifalar turibdi» [1].

Chunki, jinoyatchilikning sodir etilishi demokratik huquqiy davlat qurish va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etishga, jamiyatda aholining tinch, osoyishta, farovon hayot kechirishiga hamda jamiyatda har tomonlama yetuk, bilimli, mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy-ruhiy jihatdan komil insonni shakllantirishga to'sqinlik qiladi.

O'zbekistonda bugun jinoyatchilik ustidan ijtimoiy-huquqiy nazorat shartli ravishda quyidagi uch yo'nalishda amalga oshirilmoqda:

– jinoyatlar sodir etilishining oldini olishga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-tarbiyaviy, huquqiy va boshqa tadbirlar;

– sodir etilgan jinoyatlar uchun jazoning muqarrarligini ta'minlash maqsadida amalga oshirilayotgan tezkor-qidiruv, surishtiruv, dastlabki tergov va sud tergovini amalga oshirish bilan bog'liq tadbirlar majmui;

– sodir etilgan jinoyatlar uchun sud belgilagan jazoning ijrosini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar hisoblanadi.

Shu nuqta nazardan, bugungi kunda kriminal psixologiyada inson jinoiy xulqini o'rganish uchun tizimli

yondashuv va ehtimol tutilgan jarayonlar haqidagi zamonaviy tasavvurlarga ega bo'lish talab qilinadi.

An'anaga ko'ra, jinoiy xulq sabablari ikki guruhga – ijtimoiy va biologik sabablarga ajratiladi. Biroq, axloq-odob meyorlari (qoidalari)dan og'uvchi xulqning ko'plab ko'rinishlarini tahlil qilish mazkur muammoni boshqacharoq, ya'ni tizimli-integratsiyalashgan (birlashgan) holda o'rganish zarur degan xulosaga olib keladi.

Ijtimoiy yoki biologik omillariga «psixologik» nomli tizim hosil qiluvchi omilni kiritish hamda inson xulqining sababiy bog'lanishlari (determinatsiyasi) bilan bog'liq barcha muammolar majmuini ijtimoiy-psixologik-biologik sabablar deb atash maqsadga muvofiqdir. Bunda «psixologik» jihatning o'rtada joylashgani uning ham ijtimoiy, ham biologik omil uchun birlashtiruvchi funksiyaga egaligini anglatadi.

Jinoiy xulq sabablari haqida so'z borar ekan, avvalo, muammoni tahlil qilishning asosiy prinsiplariga to'xtalib o'tamiz.

1. Jinoiy xulq, normadagi xulq kabi, ko'p omillidir, u bir yoki hatto bir qancha sabablarning oqibati emas. Biroq, alohida olingan individual axloqiy ko'rinishning ko'p omillar bilan bog'liqligi va ehtimolli xususiyati uni o'rganib bo'lmasligini bildirmaydi. Bu o'rinda shaxsning tipik individual-psixologik xususiyatlari va axloqiy qarashlarini aniqlash ustun ahamiyatga ega.

2. Jinoiy xulq, ijobiy xulqdan yo'nalishining mazmuni bo'yicha ham, psixoregulyatsion xususiyatlari bo'yicha ham ajralib turadi. Shaxs xulqi uning ehtiyojlari, anglangan va anglanmagan mayllari tizimi, oldiga maqsad qo'yish va unga erishish xususiyatlari bilan farqlanadi. Agar uni sxema tarzida tasvirlaydigan bo'lsak, quyidagicha ko'rinish hosil qiladi.

Аксарият жиноятчиларнинг хулқиға ижтимоий қадриятларға мослаша олмаслик (dezadaptatsiya) va o'zini o'zi boshqarishdagi nuqsanlar xosdir. Individning o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlari past darajada bo'lganida, g'ayriijtimoiy mayllari, odatlari nafaqat nazorat qilinmaydi,

balki ularning o'zlari xulqning maqsad hosil qiluvchi mexanizmlariga aylanadi.

3. Jinoiy xulq individning o'z ijtimoiy mas'uliyatini himoya qilish (o'zini oqlash) motivatsiyasi, umum qabul qilingan ijtimoiy qadriyatlarining qadrsizlanishi asosida amalga oshiriladi. Inson xulqi uning ehtiyojlari va yo'nalganlik sohasi, qabul qilgan qadriyatlar tizimi, umuminsoniy madaniyatdan bahramandlik darajasi bilan bog'liqdir.

4. Jinoiy xulq – mojaroli xulq bo'lib, doimo jamiyatda, ijtimoiy guruhlarda, shaxs bilan ijtimoiy guruh, ayrim shaxslar o'rtasida va nihoyat, shaxsning o'zidagi ichki ziddiyatlarga asoslangan. Inson xulqidagi tashqi holatlar tizimi unda shakllangan ichki ruhiy omillar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Ushbu ichki ruhiy omillarga quyidagilar kiradi:

- qadriyatlar tizimi;
- axloqiy yo'nalganlik;
- xatti-harakatning umumlashgan usullari;
- o'zini o'zi tartibga solishning psixodinamik xususiyatlari.

5. Inson xulqida na obyektiv, na subyektiv omillarni alohida ajratish mumkin. Ijtimoiy omillar odamlar xulqiga bevosita ichki shaxsiy, individual-psixologik hodisalar orqali ta'sir ko'rsatadi (va bu, ba'zan «jinoiy tabiat» illyuziyasini yuzaga keltiradi).

6. Shaxs qanchalik kam ijtimoiylashgan bo'lsa (bu, odatda, jinoyatchi shaxsning o'ziga xos xususiyatidir), biologik omillarning ustun (dominanta) bo'lish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Inson ongingning rivojlanishi qanchalik cheklangan bo'lsa, uning xulqida iyerarxik jihatdan quyi turadigan motivatsiya darajalari shunchalik katta rol o'ynaydi.

Kriminolog olim (Z.S. Zaripov va I. Ismailov va boshq.)larning fikricha jinoiy xulq shakllanish jarayonini quyidagi toifalarga ajratishadi: a) shaxs ehtiyoji va manfaatlari buzilishi bilan bog'liq jinoiy xulq shakllanish jarayoni; b) shaxs ehtiyoji (manfaati) va imkoniyati o'rtasidagi farq (qarama-qarshilik) bilan bog'liq jarayonlar; v) shaxs ma'naviy va huquqiy tasavvurining, qadriyatlar va ijtimoiy yo'nalishining buzilishi bilan bog'liq jarayonlar; g) qaror qabul qilish va amalga oshirishdagi nuqson va kamchiliklar bilan bog'liq jarayonlar [2].

Jinoiy xatti-harakat jarayoni quyidagi asosiy qismlarni o'z ichiga oladi, bular: motivatsiya, qaror qabul qilish va uni amalga oshirish hisoblanadi. Har qanday ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xatti-harakat bu shaxsdagi o'ziga xos xususiyatlar bilan tashqi muhitning o'rtasidagi aloqaning natijasi degan fikrga asoslangan holda muayyan jinoiy xatti-harakat jarayonini quyidagicha tasvirlasa bo'ladi:

Rus olimi G. A. Avanesov inson xatti-harakatiga salbiy ta'sir etuvchi quyidagi shart-sharoitlarni ajratadi:

– asab tizimining qo'zg'aluvchanligini kuchaytiradigan, noadekvat reaksiyani keltirib chiqaradigan va harakatlarni ijtimoiy nazorat qilishni qiyinlashtiradigan asab-ruhiy kasalliklar (psixopatiyalar, nevrosteniyalar, kasallik va sog'liq chegarasidagi holatlar);

– turli xil psixosomatik, allergik, zaharvandlik bilan bog'liq kasalliklarga olib keladigan va qo'shimcha jinoiy omil bo'lib xizmat qiladigan psixofiziologik zo'riqishlar [3].

Ruhiy anomaliya (normadan og'ish)lar esa irsiy (genetik) ildizlarga ega bo'lib, asabiy-ruhiy buzilishlar faqat noqulay muhit ta'siridagina jinoiy xulqning sababchisi bo'lishi mumkin.

XXasrning 20-yillaridayoq psixiatrlar (Antonyan Y.M., Borodin S.A., Vinogradov M.V., Golub S.A. va boshq.) jinoiy xulq turi bilan ruhiy anomaliya o'rtasida bog'liqlik mavjudligini ta'kidlaganlar. Masalan, rus olimi Y.M. Antonyanning fikricha, «...aqliy, intellektual koeffitsiyent darajasi past bo'lgan shaxslar kundalik hayotga moslasha olmaydiganlar o'zlarining tuban ehtiyojlarini qondirish

maqsadida o'g'rilik, ba'zan esa qotillik jinoyatlarini sodir etadilar. Beqaror va tashqi muhit ta'siriga tez beriluvchanligi bilan odatdagi o'g'rilar safini oson to'ldiradilar; ma'nosiz ruhiy his-tuyg'ular va kuchli tuban mayllarga ega bo'lgan shaxslardan esa banditlar, g'arazli qotillar boshqalarga qaraganda osonroq hosil bo'ladi; patologik qo'zg'aluvchanligi bilan ajralib turadigan shaxslar arzimagan narsa tufayli atrofdagilar bilan oson aytishib qoladilar, jamoat tartibini buzadilar» [4].

Ruhiy anomaliyalarga chalingan shaxslarning aqliy ulushi (koeffitsiyenti) barcha jinoyatchilarning taxminan 70 % ini tashkil qiladi.

Ma'lum bo'lishicha, ruhiy anomaliya holatida shaxslar tomonidan jismoniy kuch ishlatish (odam o'ldirish, nomusga tegish, tan jarohati yetkazish) va bezorilik jinoyatlari ko'proq sodir etilishi kuzatilgan. Masalan, odam o'ldirish, nomusga tegish, tan jarohati yetkazish jinoyatlarini sodir etgan voyaga yetmaganlar sud-psixiatriya ekspertizasidan o'tkazilganda ularning har besh nafaridan uch nafarida o'z jinoiy qilmishlariga yo'l ochuvchi turli anomaliya holatlari borligi aniqlangan. Ichki ishlar organlarining tegishli xizmat sohalari hisobida turgan voyaga yetmaganlar sodir yetgan huquqbuzarliklarning 23–43 % ini ruhiyatida turli darajadagi anomal (og'ish) holatlari mavjud bo'lgan yoshlar amalga oshirganlar. Jismoniy kuch ishlatish orqali og'ir turdagi jinoyat sodir etganlarning umumiy miqdorida anomaliya holatlarining mavjudligi tahlil etilganda 33 % shaxslarda anomaliya holatlari, 19 % ida markaziy asab tizimining organik jarohati, 18 % ida bosh miya jarohati, 17 % ida surunkali alkogolizm alomatlarining mavjudligi aniqlangan [5].

Shu ma'noda, aksariyat jinoyatchi shaxslarning xulqida janjalkashlik, tez ta'sirlanish, salbiy mayllarning o'z-o'zidan paydo bo'lishi, o'z xulqini ijobiy qadriyatlar va motivatsiyalar bilan boshqarish mexanizmining sustligini kuzatish mumkin.

Mazkur axloqiy ko'rinishlarning bari genetik anomaliyalar – Klayn Felter sindromi (ortiqcha X-xromosoma – 47/XXY sindrom yoki ortiqcha Y-xromosoma – 47/YYY sindrom) deb nomlanadi. Bunda ortiqcha X-xromosoma haddan tashqari tajovuzkorlik bilan, ortiqcha Y-xromosoma esa maqsad qo'yish va unga erishish sohasidagi og'ish (anomaliya)lar, xulqning irodaviy boshqaruvidagi buzilishlar bilan izohlanadi [5].

Albatta, shaxs ruhiy-irodaviy holati jinoyat sodir etilishida birinchi o'ringa chiqadi va bu ularning birinchi sababi ekanligi xususidagi fikrni yuzaga keltiradi. Aslida, ruhiy omillarning o'zi jinoyatchi shaxsi shakllanishining haqiqiy sharoitlarida yuzaga keladi.

Inson xulqida tashqi omillar tizimi ichki shart-sharoitlar tizimi bilan belgilanadi. Shu bois har bir jinoyatda obyektiv va subyektiv omillarning birligi ko'rinadi. Hech bir tashqi omil ham, hech bir ichki holat ham o'z-o'zicha axloqiy akti yuzaga keltirmaydi.

Shu ma'noda, aksariyat jinoyatchilarda o'z-o'zidan yuzaga keladigan mayllarning tasodifiy vaziyatlarga bog'liqligi xosdir. Shaxsning o'zini o'zi boshqarish tizimining tarqoqligi aksariyat jinoyatchilarni bir-biridan ajratib turuvchi asosiy psixologik jihatlardan biridir. Jinoyatchilarning ayrim xudbinona intilishlari g'ayriijtimoiy tus olganda ularning axloqiy tizimini ong osti mayllari darajasida boshqariladi.

Psixologik boshqaruvlarning ong osti mexanizmlari barcha maqsadli harakatlarda, axloqiy qarashlarning keng miqyosli tizimida namoyon bo'ladi. Insonning aqliy rivojlanish darajasi qanchalik past bo'lsa (aksariyat jinoyatchilarga ana shu belgi xos), xulqni tartibga solishning ong osti mexanizmlari shunchalik katta rol o'ynaydi.

Ijtimoiylashgan shaxs barcha vaziyat va sharoitlarda barqaror va yaxlitdir. Jinoyatchi shaxs esa vaziyatga tobedir.

Jinoiy xulqga ega bo'lgan shaxslar bir-birlaridan hamda ijtimoiy hayotga moslashgan, qonunga itoatkor shaxslardan ijtimoiy hayoti va faoliyatining turli sharoitlarida olgan tarbiyasi hamda shakllangan salbiy fe'li-atvor jihatlari bilan farq qiladilar.

«Jinoiy ruhiyat» ham, «jinoiy vorisilik» ham mavjud emas. Ayni vaqtda ruhiyat ham, uning tabiiy shart-sharoitlari ham har qanday axloqiy aktga, jumladan g'ayriijtimoiy harakatlarga «daxldordir».

Ijtimoiy qarashlari qat'iy bo'lmagan insonda hatto uning tabiiy mayllari ham g'ayriijtimoiy axloq shakllarida, kuzatiladi, ya'ni;

jinsiy instinkt – nomusga tegishda;

faol mudofaa refleksi – shaxsga tajovuz qilishda;

o'z-o'zini himoya qilish instinkti – dezertirlikda namoyon bo'lishi mumkin.

Huquqiy belgilariga ko'ra bir xil jinoiy qilmish turli ruhiy omillardan kelib chiqishi mumkin. Masalan, o'g'rilik jinoyati aybdorning shaxsiy yo'nalishi bilan ham, irodasining sustligi va ishonuvchanligi bilan ham, patologik xususiyati bilan ham sodir etilishi kuzatilgan.

Insonning jinoiy qilmishida namoyon bo'ladigan shaxsiy xislatlari «huquqiy ongdagi qandaydir umumiy nuqsonlar»dan emas, balki aniq axloqiy-psixologik xususiyatlari (baxillik, shafqatsizlik, ijtimoiy negativizm)dan dalolat beradi.

O'tkazgan tadqiqotida jinoyatchilar va qonunga itoatkor shaxslar o'rtasidagi jiddiy psixologik farqlar borligi kuzatilgan. YA'ni shkalali tahlilda tekshiriluvchilarning qonunga itoatkor guruhi barcha asosiy qadriyatlarga ijtimoiy-ijobiy munosabatini, o'z hayotining mazmunini baholashi bo'yicha jinoyatchilardan ancha ustun ekanligi ma'lum bo'lgan. Jinoyatchilar bilan qonunga itoatkor shaxslar o'rtasidagi farqlar ijtimoiy muhit, faoliyat, badiiy zavq, nikoh, sevgi, farzandlar, oila kabi qadriyatlarda yorqin namoyon bo'lgan [6].

Ayrim huquqshunoslar aksariyat jinoyatlarni o'z-o'zidan jinoyatni keltirib chiqaradigan, uning amalga oshishi

uchun sharoit yaratadigan kriminogen vaziyat bilan bog'laydilar.

Jinoyat sodir etish vaqtidagi kriminogen vaziyat bu shaxsning muhit bilan aloqasining alohida darajasi hisoblanadi. Bu aloqada salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsdagi jinoyat sodir etishga moyilligi kriminogen vaziyat ta'sirida muayyan xatti-harakatga aylanadi.

Jinoyatlar birdan yuzaga kelgan kriminogen vaziyatlar tufayli emas, balki insonning muayyan barqaror shaxsiy xislatlari va qadriyatlariga sababli sodir etiladi.

Qonunga itoat qiladigan va o'zini o'zi yuksak darajada boshqara oladigan halol inson uchun «jinoiy» vaziyatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Vaziyat o'z-o'zicha jinoyatni keltirib chiqara olmaydi, u faqat g'ayriijtimoiy fe'lga ega bo'lgan shaxsning muayyan qarashlari va maqsadlarini amalga oshirishi uchun mos bo'lishi mumkin, xolos.

Hulosa o'rmda shuni aytish mumkinki, har bir insonda ijobiy xulq mavjud bo'lib, bu xulq anglangan bo'lsa hamda qarorni erkin, to'g'ri qabul qilsa, vaziyatning quliga aylanmaydi.

Biroq, inson xulqining ruhiy boshqaruv darajasi qanchalik past bo'lsa, uning xulqida vaziyat bilan bog'liq holatlar shunchalik katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ko'pchilik jinoyatchilarga haqiqatan ham xulqining vaziyat bilan bog'liqligi xos bo'lib, bu uning fe'lga xos jihattir.

Inson o'zi uchun muayyan qiymatga ega bo'lgan narsa, hodisa sababligina faol harakat qiladi. Qadriyatlar tizimi individual bo'lib, u insonning ruhiy faolligini belgilab beradi: bir kishi uchun hayotiy muhim bo'lgan narsa, boshqa shaxs uchun unchalik muhim bo'lmasligi mumkin.

Shaxs xulqi qadriyatlar tizimi asosida yo'nalgan. Ba'zi odamlar notanish insonni o'lim xavfidan o'ylab o'tirmay qutqaradilar, boshqalar esa o'ylab o'tirmay pichoqni qarindoshiga sanchadilar – hammasi u yoki bu odamlar uchun hayotning qaysi tomonlari muhim ekanligiga bog'liq. Ijtimoiy jihatdan ijobiy qadriyatlar tizimi tug'ma emas, balki u jamiyatdagi tarbiya jarayonida shakllanadi.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, катъий тартиб - интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Тошкент – «Ўзбекистон» - 2017. – 45-б.
2. Зарипов З.С., Исмаилов И. Криминология. Дарслик. ИИВ Академияси Т., 2007 –130-б.
3. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. – М., 2012. – С. 226–230.
4. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии. – М., 2010. – С. 67.
5. Душанов Р.Х., Фарфиев Ё.А. Касбий психология. Дарслик. ИИВ Академияси. Тошкент. 2014. 380-бет.
6. Душанов Р.Х. Ҳуқуқбузар ва жабрланувчи шахс психологияси. Ўқув қўлланма. ИИВ Академияси. – Тошкент., 2019. – 145 б.